

מדור הבחירה : מאמר ח

סוגיית הבחירה במקרא

תוכן העניינים

חטא העגל
א. שמטו את השור
ב. דשו בעקב

לפתח חטאת רבץ
א. יצא הרע כמין חיטה הוא דומה
ב. אין מצווה שאין תחיית המתים תלויה בה

* * *

לפתח חטאת רבץ

א. יצא הרע כמין חיטה הוא דומה

המקור הראשון בתורה על נושא הבחירה היא פנייתו של הקב"ה לקין אחרי שהוא לא שעה אל קרבנו: *"וַיֹּאמֶר ה' אֵל קַיִן לָמָּה חָרָה לְךָ וְלָמָּה נִפְּלוּ פָּנֶיךָ: הֲלוֹא אִם תֵּיטִיב שְׂאֵת וְאִם לֹא תֵיטִיב לְפָתַח חַטָּאת רֹבֵץ וְאֵלֶיךָ תִּשׁוּקָתוֹ וְאַתָּה תִּמְשָׁל בוֹ"* (בראשית ד, ו-ז). והיינו שהקב"ה הודיע לו לקין שהיות שהכל תלוי במעשיו, אין שום סיבה לחרון אף ולנפילת פנים על כך שקרבנו לא התקבל. *"אם תטיב - שאת"*, אם תעשה את הטוב תוכל להתנשא על יצרך, *"וְאִם לֹא תֵיטִיב לְפָתַח חַטָּאת רֹבֵץ"* - אם לא תעשה את הטוב תהיה מסור ביצרך הרובץ בין הפתחים, *"וְאֵלֶיךָ תִּשׁוּקָתוֹ"* - היות שכל משאו ומתנו של היצר הרע באדם הוא להחטיאו, *"וְאַתָּה תִּמְשָׁל בוֹ"* - ואם אתה רוצה אתה מושל בו¹.

אלא שתוכן לשון המקרא *"לפתח חטאת רובץ"* אינו ברור, ואשר לכך דברי חז"ל: *"אמר רב: יצר הרע דומה לזבוב ויושב בין שני מפתחי הלב, שנאמר (קהלת י, א) 'זָבוּבֵי מוֹת יִבְאִישׁ יִבְעֵעַ שְׁמֹן רוֹקַח"*. ושמואל אמר - *כמין חיטה הוא דומה, שנאמר 'לפתח חטאת רבץ'*². והיינו שלדברי שמואל, *"חטאת"* הוא משורש *"חט"*, והכתוב *"לפתח רובץ חטאת"* בא להודיע שהיצר הרע דומה לחיטה. אולם מלבד שקשה לעמוד על הקשר בין חטאת וחיטה, מפי הגמרא הרי ידוע לנו *"שחמשה דברים משיבים את הלימוד: פת חטים, וכל שכן חטים עצמן"*³, היות - כותב המהר"ל, *"כי אכילת חיטה נותן חכמה"*⁴. איך אם כן נהפכת החיטה - שאכילתה מעניקה את החכמה, לביטוי של היצר הרע? אלא שהיא הנותנת.

אמרו ז"ל - *"אין התינוק יודע לקרוא אבא ואימא עד שיטעום טעם דגן"*⁵ היות שכאמור - *"אכילת חיטה נותן חכמה"*⁶. אלא שמאידך גיסא, *"קטן שהוא יכול לאכול כזית דגן, פורשים מצואתו וממימי רגליו ד' אמות - מפני שמחשבותיו רעות"*⁷. בחכמה טמונים אפוא הטוב והרע דבר והפכו ממש, ומקור הדברים הוא הכתוב (משלי ת, יב) *"אֲנִי חֲכָמָה שִׁכַּנְתִּי עֲרֻמָּה"* שממנו אנו למדים *"כיוון שנכנסה חכמה באדם נכנסה עמו ערמומית"*⁸. אשר על כך דברי המהר"ל: לחכמת האדם ולנחש צד משותף היות ששניהם כאחד קשורים עם תוכן של ערמה, החכמה כפי הכתוב *"אֲנִי חֲכָמָה שִׁכַּנְתִּי עֲרֻמָּה"*, והנחש כפי הכתוב (בראשית ג, א) *"וְהִנְחֵשׁ הָיָה עָרוֹם מִכֹּל חַיַּת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר עָשָׂה ה' אֱלֹהִים"*⁹.

¹ על פי קידושין ל א, וברש"י שם.

² ברכות סא א.

³ הוריות יג א. לפנינו בגמרא *"פת פחמין"*, אך גרסת העין יעקב היא *"פת חטים"*, וכן גרס המהר"ל (דרך חיים, פרק ד משנה כב; תפארת ישראל, פרק כה).

⁴ מהר"ל דרך חיים, פרק ד משנה כב.

⁵ ברכות מ א.

⁶ מהר"ל דרך חיים, פרק ד משנה כב.

⁷ ירושלמי ברכות כז ב.

⁸ סוטה כא ב.

⁹ מהר"ל חידושי אגדות עבודה זרה כב ב.

לפי הבנה זו, רב ושמאל באים כאחד להבהיר את לשון הכתוב "לפתח חטאת רובץ". אלא שרב בא להבליט שהרע אורב בין שני מפתחי הלב, ואילו שמאל בא להבליט שהרע אורב גם בין שני מפתחי השכל, ועל האדם אפוא לדאוג לבל יזהם צד הרע את צד הטוב שבו. וזה גופא תוכן הכתוב (דברים ל, ט) "החיים והמנות נתתי לפניך הברכה והקללה ובחרת בחיים למען תחיה אתה וזרעך" המעמיד שאין לך דבר שהטוב והרע, הברכה והקללה, החיים והמוות, לא יהיו מעורבבים בו. לכן, יש לו לאדם לבחור בצד הטוב היות שבחירה זו מעניקה את החיים לו ולזרעיו הבאים אחריו, ואל לו להתפתות מזה שהוא רואה צדיקים שרע להם ורשעים שטוב להם¹⁰.
אלא שבעניין זה עומק נוסף.

ב. אין מצווה שאין תחיית המתים תלויה בה

התורה מכריזה (דברים ל, ט) "ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב ואת המנות ואת הרע" - "ובחרת בחיים", כאשר "לפניך" - בלשון יחיד, משמעותו שלפנינו פנייה לעם ישראל. והנה כל התורה כולה נאמרה לישראל, ואם כן חייבים להסיק שמגמת הלשון "לפניך" היא להדגיש בהדגשה יתרה שיותר מכל עניין שבתורה, הבחירה היא נושא המכוון לישראל דווקא. "והדברים מפליאים. דהרי נתינת הבחירה בין טוב לרע ובין חיים למות איננה מיוחדת לישראל. וכמו שיש לישראל בחירה בתרי"ג מצוות שלהם, כמו כן יש לכל באי עולם בחירה בשבע מצוות שלהם. נמצא שעצם נתינת שני הצדדים היא כללית לכל בני נח, וכיצד מתפרשים דברי הכתוב: נתתי לפניך, "לפניך" דוקא¹¹?

אלא שיש הבדל.

והוא ש'אין לך כל מצווה ומצווה שכתובה בתורה שמתן שכרה בצדה שאין תחיית המתים תלויה בה", וזה כדי "להודיעך שאין מתן שכר אלא לעולם הבא"¹², ולאור עיקרון זה, "ובחרת בחיים", פירושו - חיים שאין כנגדם מיתה. לא כן שבע המצוות שמגמתן היא אך ורק לוודא את קיומו של העולם, ונמצא אפוא "שעניינן של שבע המצוות אינו אלא מעמיד בעין את המשך המציאות הקיימת, ואילו עניינן של תרי"ג מצוות יוצר מציאות חדשה של חיים בלי מיתה"¹³.

לאור ביאור זה, "ובחרת בחיים" אינו המלצה טובה אלא הכרזה המגלה את ערכה ואת היקפה של הבחירה בישראל. נכון שבעולמינו זה, חוקי ההפכים והתמורות גוזרים שאין טוב בלי רע, אין ברכה בלי קללה ואין חיים בלי מיתה. אולם כאשר בוחרים בתרי"ג המצוות, בחירה זו יוצרת מציאות חדשה של חיים חדשים שעומדים להיברא, חידוש הגזור שבניגוד לחוקי ההפכים השולטים בעולמינו זה, יתקיימו חיים בלי מיתה, טוב בלי רע וברכה בלי קללה. וכל זה מקופל בכתוב "ראה נתתי לפניך" - לפניך דווקא. סיכומו של דבר, ההכרזה "ובחרת בחיים" באה להדגיש שתכלית הבחירה היא אך ורק כדי לזכות בדברים הנקראים "חיים" כפי תוכן הכתוב (דברים ד, ד) "ואתם הדבקים בה' אלהיכם חיים פלגם היום"¹⁴. והכרזה זו מתחייבת היות שהבחירה שניתנה לאדם מאפשרת לו להתנגד לרצונו של הקב"ה כפי הכתוב (ישעיהו סו, ג) "וישעו הרע בעיני ובאשר לא תפצתי בחרו".

ולכן המסקנה: "האמת אשר אין ספק בה שפעולת האדם כולן מסורות לו, אם ירצה יעשה ואם לא ירצה לא יעשה מבלתי הכרח שיכריחו עליו. מפני זה היה ראוי לצוותו, אמר (דברים ל, ט), "ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב", "ובחרת בחיים", ושם הבחירה לנו בהם, וחייב העונש למי שימרה והגמול למי שיעבור אם תשמעו ואם לא תשמעו"¹⁵.

¹⁰ על פי ספרי פרשת ראה פסקה א.

¹¹ פחד יצחק חנוכה מאמר ט אות ד. ההמשך הוא מתוך אותו מאמר.

¹² קידושין לט ב, וברש"י שם.

¹³ פחד יצחק חנוכה מאמר ט אות ד.

¹⁴ רבינו בחיי כד הקמח, ערך לולב.

¹⁵ רמב"ם שמונה פרקים פרק ח; רב סעדיה גאון, אמונות ודעות מאמר רביעי אות ד.

חטא העגל

א. שמטו את השור

לפי פשוטו, אין מעשה העגל אלא חטא של עבודה זרה. אולם הבנה זו אינה מניחה את הדעת. סוף סוף, עבודה זרה היתה כה נפוצה בישראל בכל הדורות עד שחז"ל הוזהרו לבקש רחמים כדי לבטל את יצרה¹⁶, ולמה אם כן אותו חומר הדין על מעשה העגל בפרט? ומה עוד שאמרו ז"ל "אין לך כל פורענות ופורענות שבאה לעולם שאין בה אחד מעשרים וארבעה בהכרע ליטרא של עגל הראשון"¹⁷. איך ייתכן, מה לפורעניות הבאות על ישראל עם חטא העגל? קיצורו של דבר, מה יחידותו של מעשה העגל? ובמדרש:

אמר הקדוש ברוך הוא למשה: אתה רואה אותן עכשיו ואני רואה אותם היאך מתבוננים בי. אני יוצא בקרוכין [מרכבת הכבוד] שלי שאתן להם את התורה שנאמר (תהלים סח, יח) "רָכַב אֱלֹהִים רִבְתִּים אֶלְפֵי שָׁנָן, וְהֵם שׁוֹמְטִין אֶחָד מִן טִטְרָאמֹלִין [מרכבת ארבע החיות] שלי שכתוב (יחזקאל א, ט) "וּפְנֵי שׁוֹר מְהַשְׁמָאוֹל". לפיכך אמר משה – "לָמָּה ה' יַחַרְה אַפָּךְ בְּעַמֶּךָ" (שמות לב, יא), אתה היית יודע אותם ועכשיו אתה כועס עליהם על שעשו העגל¹⁸!?

חטא העגל השתלשל ממה שישראל שמטו את השור שהוא אחד מארבע החיות שבמרכבה. ופירושו הוא – כותב הרמב"ן, שהכתוב (יחזקאל א, ט) "וּפְנֵי שׁוֹר מְהַשְׁמָאוֹל" בא להורות שהשור הינו הביטוי של מידת הדין. והיות שבני ישראל ראו שבושש משה מלבוא,

"היו מבקשים משה אחר, אמרו: משה שהורה לנו הדרך ממצרים ועד הנה, שהיו המסעים "על פי ה' ביד משה" (במדבר ט כג), הנה אבד ממנו, נעשה לנו משה אחר שורה הדרך לפנינו על פי ה' בידו. וזה טעם הזכירם "משה האיש אשר העלנו" (שמות לב, א), לא האל אשר העלם, כי יצטרכו לאיש אלהים"¹⁹.

והכוונה בזה לומר שבמעמד הר סיני, בני ישראל התעלו לשיא הדרגה שניתן להתעלות, וכפי הכתוב (תהלים פב, ו) "אֲנִי אֶמְרָתִי אֱלֹהִים אַתֶּם וּבְנֵי עֲלִיוֹן כְּלִכֶּם", ואשר לכן כאשר הם חזרו לחיים הטבעיים כפי הכתוב (דברים ה, כז) "לֵךְ אָמַר לָהֶם שׁוּבוּ לָכֶם לְאֱהֲלֵיכֶם"²⁰, בני ישראל שמטו את השור. ופירושו הוא – שהם רצו להתמיד את החוויה שזכו בה בהר סיני ולהכריח את הקב"ה שיתנהג במידת הדין [שור] כפי שעלתה בראשית מחשבה הבריאה, כלומר – בלי שום אפשרות של בחירה כך שרצונו יתברך יתגלה בבהירות מוחלטת, ודרכם תהיה סלולה בלי היגיעה לבחור בין הרע ובין הטוב²¹.

ב. דשו בעקב

וויתור על הבחירה, הסבר זה מוצע בבהירות יתרה במאמר חז"ל המנוסח בלשון זה:

אמר רבי יהודה בר סימון: כתיב (ישעיה א, ג) "יָדַע שׁוֹר קָנְהוּ וְחִמּוֹר אָבוֹס בְּעֵלְיוֹ שְׂרָאֵל לֹא יָדַע עֲמִי לֹא הִתְבּוֹנֵן", ולא היו יודעין? אלא שדשו בעקב²².

ובכן, חז"ל תמחו: איך בכלל ייתכן שישראל הסתבכו באותו חטא? הרי "יָדַע שׁוֹר קָנְהוּ", ואיך לא עמדו ישראל על כך שרצונם מתנגד לרצונו יתברך בצורה החריפה ביותר? "אלא שדשו בעקב". הנחה זו מתבארת לאור דברי הרמב"ן הקובעים שהלשון "עקב" – שמובנו "סוף" ו"אחרית", מציין את השכר באחרית הימים, וזה בהתאם לכתוב (תהלים יט, יב) "גַּם עֲבָדְךָ נִזְהָר בָּהֶם בְּשִׁמְרָם עֲקֵב רַב" המתייחס לרב טוב הצפון לצדיקים לעתיד לבוא²³. במקביל, "דשו בעקב" מתאר את ישראל שזלזלו במושג "עקב" וברב טוב המקופל בו המיועד לאחרית הימים. וזה גופא תוכנו של השור שהם שמטו מהמרכבה. והיינו

¹⁶ סנהדרין סד א.

¹⁷ סנהדרין קב א, הובא ברש"י שמות לב, לד.

¹⁸ שמות רבה, פרשה מג פסקה ח.

¹⁹ רמב"ן שמות לב, א.

²⁰ העמק דבר דברים ה, כז: "פירוש – שובו לחיי בשרים ותענוגות בני האדם כטבע האנושי".

²¹ עיין היטב רבינו בחיי שמות לב, ד.

²² ויקרא רבה, פרשה כז פסקה ח.

²³ רמב"ן דברים ז, יב; רש"י תהלים יט, יב.

שחטא העגל התבטא בכך שישראל "דשו בעקב", וחשבו שבכוחם להשליט בעולמינו זה את מידת הדין המבטלת כל בחירה כפי הנהגתה בקץ הימים, אמנם בלי שום השתדלות ומתוך וויתור על הבחירה ועל מתן השכר. ברור אפוא שחטא העגל חתר תחת היסודות אשר עליהם מבוססות השית אלפי שנין של עבודה מתוך בחירה.

לאור הבנה זו מבוסס מאמרם ז"ל לפיו יש בה בכל פורענות משום חטא העגל. והיתה שאלתנו: כל כך למה? אלא שהם הם הדברים. והוא שכאשר אדם סוטה מהדרך הישרה, טבעי שהוא ישתדל למעט את אשמתו מתוך הטענה שלא היתה לו בזה שום ברירה, והנסיבות הן שהכריחו אותו להתנהג באופן זה בהעדר שום אפשרות של בחירה. על כך קובעים חז"ל: שורשו של כל ניסיון לבטל או אפילו למעט את חופש הרצון נעוץ בחטא העגל שתוכנו וויתור על הבחירה.